

MEVLÂNÂ ARAŐTIRMALARI

3

Editör:

Prof. Dr. Adnan KARAİSMAİLOĞLU

Mevlânâ Araştırmaları 3

Mevlânâ Araştırmaları Derneęi Bilim Kurulu

Dr. Nazif Öztürk

Doç. Dr. Hicabi Kırlangıç

Doç. Dr. Derya Örs

Prof. Dr. Adnan Karaismailoęlu

Redaktör

Yrd. Doç. Dr. Bilal Çakıcı

Akçaę Yayınları: 958

Türk Halk Edebiyatı: 56

ISBN: 978-975-338-959-4

©Bu kitabın bütün hakları Akçaę A.Ş.'ne aittir.

Kapak: Emin Bebek

Sayfa Düzeni: Akçaę Dizgi Ünitesi

Baskı: Erek Matbaası - 342 31 01

1. Baskı / Ankara 2009

Kültür Bakanlığı Yayıncılık

Sertifika No: 11382

Akçaę Basım Yayım Pazarlama A.Ş.

Tuna Cad. No. 8/1 Kızılay-Ankara

Tel: (312) 432 17 98 – 433 86 51

Faks: 432 28 52

www.akcag.com.tr

akcag@akcag.com.tr

DÎVÂN-I KEBÎR ve MESNEVÎ'DE
“DÜŞ-KOŞ” ya da “KOŞ-DÜŞ”

Tevfik H. Subhânî*
Çev. Hicabi Kırılangoç*

Mevlâna, bir kere *Divân-ı Kebîr*'de “دُش و قُش” ibaresini iki beyitte, bir kere de “قُش و دُش” ibaresini *Mesnevî*'nin beşinci defterinde iki beyitte kullanmıştır. *Divan-ı Kebir*'deki 1807. gazelin matlai şöyledir:

اي بس كه از آواز دش وامانده ام از راه من

وي بس كه از آواز قش گم کرده ام خرگاه من

Gazelin ikinci beyti şöyledir:

كي وارھاني زين قُشم كي وارھاني زين دُشم

تا در رسم در دولتت در ماه و خرمنگاہ من

Mesnevî'nin beşinci defterinde Mevlâna, aşkı överken sözün hakkını verir ve şöyle buyurur:

شرح عشق ار من بگويم بر دوام صد قيامت بگذرد و آن ناتمام

زانك تاريخ قيامت را حدست حد كجا آنجا كه وصف ايردست

عشق را پانصد پرست و هر پري از فراز عرش تا تحت الثري

زاهد با ترس مي تازد به پا عاشقان پيران تر از برق و هوا

* Prof. Dr., Emekli Öğretim Üyesi, Tahrân.

* Doç. Dr., Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi.

کي رسند این خایفان در گرد عشق که آسمان را فرش سازد کرد عشق
جز مگر آید عنایت‌های ضو کز جهان و زین روش آزاد شو

“Aşkın sıfatını durmaksızın anlatmaya kalksam yüz kıyamet kopar da o yine eksik kalır.

Çünkü kıyametin zamanının bir sonu, sınırı vardır, ama Allah sıfatının olduğu yerde, son nerde, sınır nerede?

Aşkın beş yüz kanadı vardır ve her kanadı Arş’in tepesinden yerin dibine dek uzanır.

Zâhit korkarak ayağıyla koşmaya uğraşır. Oysa âşıklar şimşekten de rüzgârdan da hızlı uçarlar.

Bu korkaklar aşkın tozuna nasıl ulaşacaklar? Çünkü aşk derdi, gökyüzünü bile kendisine yaygı edinir.

[Zâhîde Allah] ışığının inayetleri gelir de bu dünyadan, bu yürüyüşten azat ol [derse o başka].”

Sonunda konumuz olan beyte gelir:

از قُش خود وز دُش خود باز ره که سوی شنه یافت آن شه‌باز ره
این قُش و دُش هست جبر و اختیار وز ورای این دو آمد جذب یار¹

Divân-ı Kebîr’de bir kez de “قوش قوش” tabiri kullanılmıştır. Son tabir, en güzel şekilde göstermektedir ki “قُش”, ötresi vav harfiyle gösterilmiş kelimeyle aynıdır. خوش örneğinde olduğu gibi:

تُرک سوارست برین یک قدح ساغر دیگر جهت قوش قوش

“Bu tek kadehe doğru gelen bir Türk süvari; diğer yönde başka bir kadeh, koş koş.”

(Divân-ı Kebîr, 10. Terciibent, 31. bent)

Aynı mazmunu başka bir anlatımla şu beyitte de tekrarlamıştır:

رست از وقاحت وز حیا وز دور و وز نَقْلان جا

¹ Mesnevî, V. Defter, beyitler: 2189 vd. (Konuyla ilgili olan son iki beytin ve hemen akabinde Divân-ı Kebîr’den nakledilen iki beytin Türkçe tercümesi makalenin sonunda, yazarın verdiği anlama uygun olarak verilmiştir-Çeviren.)

رست از برو رست از بیا چون سنگ زیر آسیا

“*Utanmazlıktan, hayadan, uzaklaşmaktan ve yer değiştirmekten kurtuldu. Tıpkı değirmenin alt taşı gibi gitten de kurtuldu, gelden de*”

(*Dîvân-ı Kebîr, Gazel: 28*)

Bu “قش” ve “دش” tabirlerinin ya da “قش و دش” terkininin önünde ve arkasında yer alan kelimelerin de etkisiyle *Mesnevî* şârihleri bu tabirlere kendilerine göre anlam verme yoluna gitmişler, ister istemez sözlük yazarları da şârihlerin izinden giderek anlamın hakikatinden uzaklaşmışlardır.

Öncelikle tarih sırasına göre *Mesnevî* şerhlerine bakıp şârihlerin ve bazı sözlük müelliflerinin bu konuda yazdıklarını gözden geçirmek gerekli görünmektedir:

Bir süre İstanbul’daki Galata Mevlevihanesi’nde şeyhlik makamında bulunmuş, Mevleviler arasında şöhret kazanan kapsamlı bir *Mesnevî* şerhi kaleme almış ve yazdığı bu şerh nedeniyle “Şârih”, Hazret-i Şârih”, ve “Şârih-i Ankaravî” adlarıyla anılmış olan Bayramiyye şeyhlerinden İsmâil Dede Rusîhî Ankaravî (ö. 1041 h.k.), bu konuda şunları yazar:

“Kendi kuşundan ve kendi düşünden halâs ol. Zira ol şahbaz, şah cânibine yol buldu. Bu kuş ve düş, cebr ü ihtiyârdır. Ammâ Cezb-i yâr, bu ikisinin verâsından geldi. Kuş ve düş, dedi ve kodu mahallinde isti’mâl olunur ve murâd ne iddiğini beyt-i sâni ile kendileri tefsir ve tahkik buyururlar. Yani ey zâhid ve âbid olan kimse, kendi kuş ve düşünden halâs ol, dedi ve koduyu terk eyle. Zira ol şahbâz-ı âlem-i râz olan âşık, şâh-ı hakikat cânibine yol buldu ve ona vâsıl oldu. Amma âşık olmayan düş görmekte kuş tutmakta kaldı. Bu kuş ve düş tarîk-i ilâhîde nedir dersen, cebr ve ihtiyârdır. Hak sübhânehu ve teâlânın cezbe-i muhabbeti bu ikisinin verâsından geldi ki cezbe-i ilâhîde ne cebr var ve ne ihtiyâr vardır. Bu cebr ü ihtiyâr, âbid ve zâhid olanların ve ebrâr ve ahyâr mertebesinde kalanların tarikindedir. Amma uşşâk-ı şattâr mertebelerinde cebr ü ihtiyâr yoktur, belki cezb-i ilâhî ve aşk-ı rabbânî vardır².”

Mukâşefât-i Razavî müellifi Muhammed Rızâ Lahorî (ö. H. 1098), H. 1084’te *Mesnevî*’nin güç beyitleri üzerine yazdığı şerhinde bu beyit hakkında şunları yazar:

“قش” şişmanlık, “دش” kendini süslemek. Konuşanın Allah’ı arama konusunda sözünü ettiği cebir ve ihtiyâr, aşkta işe yaramaz. Kelebeğin yanışında ne cebir vardır ne ihtiyâr. Nitekim Allah’ın Resulü buyurmuştur:

² Ankaravî, *Şerh-i Mesnevî*, c. V, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1289 h.k., s. 487

العبد صهيب لو لم يحف الله لم يعص” Yani, ‘Suheyb’in öz ve tabiatında isyana yeltenmemek vardır ve onun durumu cebir ve ihtiyardan taşra çıkmıştır³.”

Vefî Muhammed Ekberâbâdî’nin H. 1140’ta telif ettiği şerhinde de şunlar yazılıdır:

“Fethayla “قش” (kaş), zayıflıktan sonra şişmanlamak, dal harfi fethalı olan “دش” (deş), süslenmek demektir. “Kaş ve deş”ten murat, ikinci beyitte tasrih buyurduğu gibi hoşla gitmeyen cebir ve ihtiyardır. Çünkü yukarıdaki beyitte (2192. Beyit: زاهد با ترس می آرد به پا...) buyurmuşlardır ki korku yoluyla sülûk eden züht ehli ile gayre ve gayriyyete itikadı olup cebre ya da ihtiyara inanan züht sahibi aşk ehlinin seyrine erişemez. Burada gayriyyeti ve varlığı sâbit kılan cebir ve ihtiyardan geç ve kendini Hakkın varlığında yok eyle, buyurmuştur⁴.”

Bahru’l-Ulûm, H.K. 1225’te *Mesnevî*’ye bir şerh yazmış olup bu şerhte şöyle der:

“قش zayıflıktan sonra şişmanlık, دش ise süslemek demektir. Burada kast edilen cebir ve ihtiyardır. Nitekim sonraki beyitte buna açıklama getirilmiştir. Sonuç olarak, ibadeti aksatmaya sevk eden kendi cebrinden ve senin hükmünün edası olan kendi iradenden kendini kurtarıp Hakkın cebbârlığının zuhurundan mecbur ol ve iradeni Hakkın iradesine teslim et⁵.”

H. K. 1306’da *Ferheng-i Ânendrâc*’ı telif eden Muhammed Pâdişâh (mahlası Şâd), sözlüğünde bu konuda şu açıklamayı yapar:

“قوش zammeyle, ufak yapılı [demek] olup ‘kûçek’in muarrebidir (!). قوش تووش köpeği tembihtir. قوش Türkçede av kuşu demektir. Keza *el-Muntehab* ve diğerleri ile Türkçe lügatlerde yazılı olduğuna göre قوش, ötreli kaf, okunmayan vâv-ı ma’dûle ve sâkin şin ile, doğan ve şahin gibi av kuşu anlamına gelir⁶.”

³ *Mukâşefât*, Surûş yay., 1381, s. 758.

⁴ *Şerh-i Mesnevî-yi Mevlevî*, Nşr: Necib Mâil Herevî, Katre yay. 1383, c. V, s. 2135-1236

⁵ Hazret-i Bahru’l-Ulûm, *Tefsîr-i İrfânî-yi Mesnevî-yi Ma’nevî*, Haz. Ferîd İkbâl, İntişârât-ı İrân Yârân ve İkbâl, 1384, c. V, s. 226. Bu şerhin metninde bazı yazım sorunları görülmekte olup makalenin Farsçasında parantez içi düzeltmeler yapılmıştır. (Türkçe tercümede de bu düzeltmeler dikkate alınmıştır.)

⁶ *Ânendrâc*, c. IV, s. 3300.

Nicholson'un *Mesnevî*'ye yazdığı şerhte (değerli dostum Hasan Lâhû-tî'nin Farsça çevirisiyle) şunlar yazılıdır: “قش و دُش” mü yoksa “قش و دَش” mi? İkincisi, “rubbish”, “riff-raff”, sticks and straw” ya da “chaff and meal”in karşılığı olabilir. Krş. Dozy, Supplément, “قش و دش” maddesi. *Minhec*, bu ibareyi “القييل و قال” şeklinde tercüme etmiş olup kuşkusuz buradaki anlamı aynıdır (Krş. دشاش). *Letâifu'l-Lugât*'ta (95 ve 126) “قش” [birinci harf fethalı], “zayıflıktan sonra şişmanlamak” ve “nekahetten sonra yüzüne renk gelmek”, دش [ilk harf fethalı] ise “kendini süslemek” (kendini göstermek) şeklinde açıklanmıştır. Fakat bu, görünüşe göre, tahminden öte bir şey değildir.⁷”

Lâhûfî, notlarında bu konuya aşağıdaki hususları eklemiştir:

Nicholson, *Mesnevî* tercümesinde “قش و دُش” ibaresine İngilizce bir karşılık getirmeden transkribe etmiştir. Onun şimdi ortaya koyduğu karşılıklar, genel olarak, ıvır zıvır, çer çöp, pılı pırtı ya da değersiz ve sıradan şeyler anlamına gelmektedir. Velî Muhammed, her iki kelimenin de ilk harfini fethayla okumuş ve bu ibareden amacın “hoşa gitmeyen cebir ve ihtiyar” olduğunu düşünmüş (*Şerh-i Velî Ekberâbâdî*, V, s. 102, satır: 21) ve “zayıflıktan sonra şişmanlama” (aynı yer ve s. 103, satır: 1) olarak anlam vermiştir. *Şerh-i Esrâr*'a göre (s. 383, satır: 13-14), burada “قش (Arapça), Hak yolunda yıpranmak ve yoksulluk” demektir. Farsça دُش ise kendini süslemektir. *Burhân-ı Kâtî*', دَش'e kendini süslemek, kendini düzeltmek ve bezemek, güzel yüz, benzer ve benzeyen” anlamı vermiştir.⁸

Merhum Dihhodâ *Lugatnâme*'de (قش و دُش (اسم مركب) : kimileri bu terkibe dedikodu anlamı vermişlerdir. Nicholson, burada bu anlamı verir demektedir.” diye yazar ve *Mesnevî*'nin iki beytini nakleder.⁹

Merhum Dr. Govherîn, aynen şu açıklamayı yapmıştır:

قش و دش (Arapça): Sözlüklerde kaf ve dal harfleri fethalı ve şin şeddeli olarak geçer. “قش” yemek sofrasında oradan buradan yemek ve sofradan güç yetirebildiğini almak (*Akrebu'l-Mevârid*), hazırlamak ve toplamak

⁷ *Şerh-i Mesnevî-yi Ma'nevî-yi Mevlevî*, c. V, s. 1859

⁸ Aynı eser, aynı cilt, mütercimnin notları, s. 1983

⁹ *Lugatnâme*, قش و دُش maddesi.

(*Munteha'l-Ereb*), binek ve yük hayvanlarının zayıflıktan sonra şişmanlayıp iyileşmesi (*Letâif*), “دش” ise kendini süsleme, kendine bakmak (*Ânendrâc*), kendini süslemek (*Letâif*) şeklinde tanımlanmıştır. Nicholson neşri *Mesnevî*’de ve Mevlâna’nın gazellerinde ise bu kelimeler ilk harfleri ötreli olarak kaydedilmiş ve sözlükçüler “دش”e sövgü, yani çirkin ad, kötü tabiatlı düşman ve zor ve çetin anlamı vermişlerdir (*Reşîdî*). Nicholson, bu iki kelimeye alçak ve rezil kimseler ya da çerçöp süprüntü, değersiz ve işe yaramaz şeyler veya ıvır zıvır konular şeklinde anlam vermiştir. Bu son anlamı, yani Dozy’nin görüşünü daha iyi olarak kabul etmiştir (نی, c. VIII, s. 207).

Bihbihânî lehçesinde “کش و فش” terkibi (ilk harfler fethalı) görkem ve gösterişlilik anlamında kullanılır. Yukarıdaki beyitlerden anlaşıldığı kadarıyla belki de Mevlâna’nın bu iki kelimedenden kastı, dedikodular, bilgiçlik taslamalar ve zâhir âlimlerinin neticesi boş ve anlamsız konuşmalardan, kendini göstermek ve böbürlenmekten başka bir şey olmayan tartışmaları olmalıdır. Allah en iyi bilendir.

از قُش خود وز دُش خود باز ره که سوی شه یافت آن شهباز ره
این قُش و دُش هست جبر و اختیار وز ورای این دو آمد جذب یار
(ج 5 نی، ص 140، س 2195 - ج 5 بر، ص 939، س 2195 - ج 5 علا ص 489، س 5)

ای بس که از آواز دش وامانده ام از راه من
وی بس که از آواز قش گم کرده ام خرگاه من
کی وارہانی زین قُشم کی وارہانی زین دُشم
تا در رسم در دولت در ماه و خرمنگاہ من¹⁰

(دیوان کبیر، ج 4، ص 110)

Üstat Bedfüzzaman Furûzanfer *Divân-ı Kebîr*’in yedinci cildinde nâdir kelimeler bölümünde aşağıdaki açıklamayı yapmıştır:

¹⁰ *Ferheng-i Lugât ve Ta’bîrât*, c. VII, s. 175-176

“قش و دُش : Bu terkip Mesnevî’de sadece bir yerde “قش و دُش” şeklinde kullanılmıştır:

از قش خود وز دُش خود باز ره که سوی شه یافت آن شهپاز ره
این قش و دُش هست جبر و اختیار وز و رای این دو آمد جذب یار

(*Mesnevî*, Leiden, c. V, beyit: 2195 ve sonraki beyit)

Burada iki kelimenin ilk harflerinin üzerine ötre konulmuştur. Leiden baskısı H. 677 yılında Mevlâna’ya arz edilmiş bir nüshadan kopya edilmiş ve Hüsâmeddin Çelbi’nin meclisinde okunmuş olan Mevlâna Müzesi nüshasına dayandığı için, kuşkusuz, bu iki kelime Mevlâna çevresinde câri olan telaffuza uygun olarak harekelenmiştir. Nitekim *Dîvân-ı Kebîr*’in basımında esas aldığımız nüshalarında bu iki kelime *Mesnevî*’nin Leiden basımındaki gibi harekelenmiştir. Şeyh İsmâil Ankaravî’nin *Şerh-i Mesnevî*’de de bu kelimeleri دوش و قوش şeklinde yazmış olması da bu iki kelimenin ilk harflerinin ötreli olduğunu teyit etmektedir. Ankaravî der ki bu tabir yerel dilde “dedikodu” anlamına gelmektedir. Yusuf b. Ahmed Mevlevî de bu şekilde yorumlamıştır. Dolayısıyla *Dîvân-ı Kebîr*’de de aynı anlamda kullanılmış olmalıdır.

Fakat Velî Muhammed Ekberâbâdî ve bazı diğer *Mesnevî* şârihleri, bu iki kelimenin ilk harflerini fetmayla kaydetmişler ve “قش” kelimesinin kendini süslemek anlamına geldiğini sanmışlardır. Fakat kelimelerin ilk harflerini fethalı kabul edecek olursak “دش”i çok konuşmak ve gevezelik, “قش”i ise çok yeme anlamında farz edebiliriz. Çünkü bu iki anlam, *Tâcu’l-Arûs*’un “قش، دش” maddelerinde yer almakta olup bu tabirin *Mesnevî* ve *Dîvân-ı Kebîr*’deki kullanımına daha uygun düşmektedir:

اي بس که از آواز دش وامانده ام از راه من
وي بس که از آواز قش گم کرده ام خرگاه من
کي وارھاني زين قُشم کي وارھاني زين دُشم

تا در رسم در دولت در ماه و خرمنگاه من¹¹

(c. IV, beyit: 18989, 18990)

¹¹ *Dîvân-ı Kebîr*, c. VII, s. 294-295

Merhum Furûzanfer'in işaret ettiği *Tâcu'l Arûs*'ta bu iki kelimeyle ilgili verilen bilgiler aynen şöyledir:

(الدش) اهمله الجوهري و قال ابن الاعرابي هو (السيرو) قال الليس الدش (اتخاذ الدشيشة و هو حسو يتخذ من بر مرضوض) لغة في الجشيشة كما في حديث عائشة رضى الله تعالى عنها و قال الازهرى ليست بلغة و لكنها لكنة * و مما يستدرک عليه الدش كثرة الكلام يقال فلان يدش و هو كناية و الدشاش من يرض الحبوب و يقال حب مدشوش و مما يستدرک عليه الدردشة و هو اختلاط الكلام و كثرته أهمله الجماعة و هو مستعمل في كلامهم كثيراً فليظنر * و مما يستدرک عليه الدرفش و الدرفش كجعفر و حضجر اللمعان جاء في حكاية الضحاک ملك العجم و هي فارسية و يطلقونه على العلم الكبير فيكون لغة في السين المهملة فانظره.

(قش القوم) يقشون و يقشون (قشوشا) و اضم أعلى (صلحوا) و في الصحاح حيا و في بعض نسخة أحيوا (بعد الهزال) و في بعضها حيا في أنفسهم و أحيوا في مواشيهم و الفاء لغة فيه (و) قش (الرجل أكل من ههنا و ههنا كقشش) تقشيشا و اقتش و تقشش قال ابن فارس و هذا ان صح فلعله من باب الابدال و السين لغة فيه (و) وقش ايضا اذا (لف ما قدر عليه مما على الخوان) و استوعبه كقشش و تقشش و اقتش و الاسم من ذالك كله القشيش و القشاش كأمر و غراب و النعت قشاش و قشوش كذا في العين (و) قش (الشيء) يقشه (جمعه) عن ابن دريد و هو يقش الأموال أى يجمعها (و) قش (الناقة أسرع حلبيها)...¹²

Merhum Abdülbaki Gölpınarlı şöyle yazmıştır:

"Kuş-düş. Vesvese, didinti, gereksiz düşünce ve çaba yerine kullanılır. Eskiden kalmalar -bizim gibi-, hâlâ bu deymi kullanırlar. "Kuş" sözüyle iki şey kastedilir ki biri, havâîlik, uçarılık ve hayaldir; düş de rüya anlamına Türkçe sözdür. Mevlânâ "kuş-düş"le cebir ve ihtiyar inancını dile getirdiğini 2195. beyitte açıklıyor."¹³

¹² *Tâcu'l-Arûs*, Muhammed Murtazavî ez-Zubeydî, Dâru Mektebetu'l-Hayâh, Lübnan, Beyrut (tarihsiz), c. IV, s. 310, 339

¹³ Gölpınarlı, *Mesnevî ve Şerhi*, c. V, 2. bs. İstanbul 1985, s. 355-356 (Makalenin aşlında bu şerhin İran'da yayımlanmış Farsça tercümesinden yararlanılmış olup biz buraya Türkçe-deki orijinalini aldık. Çeviren)

Merhum Abdul Hüseyin Zerrinkûb da şöyle demiştir:

“Gazeliyyâtta da geçen ‘قش و دش’, *Fâtihu’l-Ebyât* adlı Türkçe şerhin müellifinin de belirttiği gibi dedikodu ya da dedikoduya zemin hazırlayan böbürlenme ve bencillik olmalıdır. *Mesnevî* şârihi Velî Muhammed Ekberâbâdî’nin bu terkipteki ‘دش’ ve ‘قش’ kelimelerini fethayla okuyup birincisini zayıflıktan sonra şişmanlamak, ikincisini ise kendini süslemek anlamında alması, *Tâcu’l-Arûs* ve *Letâifu’l-Lugât*’ta da bu anlamlar teyit edilse bile, Mevlâna’nın burada kast ettiğine uygun olmasa gerekir. *Mesnevî*’de bir yerde ‘قش’ ve ‘دش’ün “şahbaz” kelimesiyle aynı beyitte birlikte zikredilmesi, Mevlâna’nın “قش” kelimesini şahbaz gibi av kuşu olan “قوش” kelimesiyle aynı telaffuz ettiğini gösterir. Bu kelimenin *Dîvân-ı Kebîr*’de çadırdan ve av ve çöle uygun olan bir bağlamda geçen kullanım tarzı da açık bir şekilde kuşa ve av hayvanına işareti tazammun etmektedir. İsmâil Ankaravî’nin *Fâtihu’l-Ebyât*’ta bu kelimeleri “قوش” ve “دوش” şeklinde [yazıp] mahalli dilde rayiç olan kelimelerden sayması, Velî Muhammed Ekberâbadî ile *Letâifu’l-Lugât* müellifinin kelimelerin fethayla zaptı konusundaki görüşlerine pek itibar edilemeyeceğine dair bir başka ipucudur¹⁴.”

Dr. İsti’lâmî Mevlâna’nın *Mesnevî*’deki ifadesini göz önünde bulundurarak bu iki kelimeye anlam vermiştir:

Sonraki iki beyitte “şahbaz” ya da “şah doğan”, Hakka doğru seyir halinde olan ruhtur. “قش”, aynı familyadan gelen daha küçük bir kuştur. “دش” ise kötü ve çirkin demektir. Mevlâna, “قش و دش” u, varlığın maddî yanları anlamında kullanmıştır. Gayb âlemini idrak etmek için bu bedenden ve bu dünya meşguliyetlerinden kaçınmak gerekir. Filozoflar ve medreseliler “cebir ve ihtiyâr”dan söz edip insanın irade sahibi ve sorumludur, derler. Peki Rabbin irade elindeyken? Aynı şekilde burada “kendi varlığına ve “kendi ‘قش’ ve ‘دش’una” yönelme bahsi söz konusudur. Bunları aşarsan, Rabbin cezbesi seni o âleme çekecektir...”¹⁵

Tâhirü’l-Mevlevî’nin 15. ciltte 17310. beyitte yarım kalmış *Mesnevî* şerhi çalışmasını 18. Cilde ulaştırıp tamamlayan ve böylece hemen hemen Merhum Furûzanfer’in şerhini tamamlayan Üstat Dr. Şehîdî’ninkine benzer bir çalışma yapmış olan Türk *Mesnevî* şârihi Merhum Şefik Can, bu iki kelime-

¹⁴ *Sırr-i Ney*, c. I, s. 211

¹⁵ *Mesnevî*, c. V, notlar, s. 324.

nin vesvese ve rüya anlamına geldiğini farz etmiştir¹⁶. Seyyid Cafer Şehîdî, kendi *Mesnevî* şerhinde bu hususta aynen şöyle yazmıştır:

“قش و دش : Bu terkihi sözlük yazarları kendi anlayışlarına göre tanımlamışlardır. Hatta terkihin kaydında da ihtilafa düşmüşler ve [kimileri] “قش” şeklinde yazmışlardır. Kimileri bu terkihi Arapça saymışlardır: “دش” gevezelik, “قش” çok yeme. “قش و دش”, *Mesnevî*’nin yanı sıra *Dîvân-ı Kebîr*’de de geçmektedir:

اي بس كه از آواز دش وامانده ام از راه من

وي بس كه از آواز قش گم کرده ام خرگاه من

كي وارھاني زين قشم كي وارھاني زين دشم

تا در رسم در دولت در ماه و خرمنگاہ من

(*Dîvân-ı Kebîr*, beyit: 18989-18990)

Bazı sözlükler, bu kelimeye süslenmek ve kendine bakmak şeklinde anlam vermişlerdir. Nitekim *Ferheng-i Muîn*’de görkem (*kerrufer*) diye anlam verilmiştir. *Dîvân-ı Kebîr*’in nâdir kelime ve tabirleri sözlüğünde, Veli Muhammed Ekberâbâdî’nin yazdıkları nakledildikten sonra şöyle denilmiştir: ‘Kelimenin birinci harfini fethalı kabul edersek “دش”i çok konuşma ve gevezelik, “قش”ı ise çok yeme olarak farz edebiliriz. Bu karşılık, bu terkihin *Mesnevî* ve *Dîvân-ı Kebîr*’deki kullanımına daha uygundur.’

Merhum Gölpınarlı’nın yaptığı şerh ise *Dîvân-ı Kebîr*’in nâdir kelime ve tabirleri sözlüğündeki açıklamadan daha yerinde ve uygundur: ‘قش و دش , vesvese, huzursuzluk, endişe ve boş çaba anlamında kullanılır. Bizim gibi yaşlılar bu tabiri hâla kullanırlar. “Kuş” kelimesiyle iki mefhumu kastederler; sefihlik ve hafiflik ile hayal. “Düş” de rüya anlamına gelen Türkçe sözdür (*Şerh-i Mesnevî*, Gölpınarlı, Tercüme: Tevfik Subhânî, c. V, s. 315).

Hikâyede okuduğumuza göre hanım, cariyeyi eve göndermiş, sonra kendisi de onun ardından gitmiştir. Mevlâna, üslubu olduğu üzere, bu iki gidişten de tasavvufî bir sonuç çıkarır. Cariyenin aklında zâhidin aşkı, hanımdaysa onun kocasına ulaşma korkusu vardır. Cariyeyi götüren aşktır, hanımı

¹⁶ *Şerh-i Mesnevî*, c. 15, s. 207

koşturansa korkudur. Bu iki gidişi ârif ile zâhidin seyrine benzetir. Ârif, sahip olduğu tanıyışla aceleyle gider. Zâhid ise sahip olduğu korkuyla kaygıyla ve duraksayarak adım atar.

[Mevlâna] bir çok müfessirin ifadesiyle kıyamet hakkında olan bir ayeti ârifin ömrünün bir gününe uyarlar. Amaç, ârifin ilâhî lütuflardan ömrünün bir gününde başkalarının elli bin yılda ancak nasiplenebileceği kadar çok nasiplendiğini ifade etmektir. Zâhid için de lütuflar söz konusu olmakla birlikte ârifinkiyle denk değildir. Bu fark, aşk ile yapılan yolculukla korkuyla yapılan yolculukta açığa çıkar. Çünkü aşk Allah'ın vasfıdır, korkuysa kulun vasfı. Âşıklar Hakkın taşıdıklarıdır:

باش تا روزی که محمولان حق
اسب تازان بگذرند از نه طبق
تخرج الروح اليه و الملك
من عروج الروح يهتر الفلك

“Allah'ın ‘taşıdıkları’, bir gün atlarını sürerek dokuz kat gökten geçene dek dur hele.”

Ruh ve melek ona yükselir. Ruhun yükselişinden gökyüzü titrer.”
(Mesnevî I, beyit: 3438-3439)

Oysa zâhid taşıyıcıdır (*hâmil*) ve taşınan (*mahmûl*) derecesine erişmek için sıkıntılar çekmelidir. Olur ki Hakkın inâyeti zâhidi de kapsar. Bu ise ancak zâhidin kendinden kurtulduğu zamandır. Nicholson, Hasan-ı Basrî'den rivayet edilen bir kudsî hadis nitelemesiyle bir hadis nakleder:

«إذا كان الغالب على العبد الاشتغال بي جعلت بغيته و لذاته في ذكرى. فإذا جعلت بغيته و لذاته في ذكرى عشقني و عشقته فإذا عشقني و عشقته رفعت الحجاب فيما بيني و بينه.»¹⁷

Kerim Zemânî, bu hususta çeşitli şerhlerden iki buçuk sayfa nakil yapmıştır. Zemânî, Cafer Şehîdî'nin daha yerinde ve uygun gördüğü Gölpınarlı'nın görüşünü uygun bulmamış ve Ankaravî'nin görüşüne tâbi olmuştur. Onun açıklamaları, şârihlerin görüşlerini tekrardan öte geçmemektedir. Söyledikleri konuyu daha da içinden çıkılmaz duruma getirmiştir. Ayrıca aktardığı kimi konuların esas konuyla ilgisi yoktur. Örnek: “Kadınların eğirdikleri ip... Bundan insanın maddî ve nefsânî ilgi ipleri anlamı çıkarılabılır... Bu beyit, sebepsiz inayetlerden ve ansızın sâliki kapıp götürülen ilâhî cezbelere olan vehbî visal meselesine işaret etmektedir...”¹⁸

¹⁷ Şerh-i Mesnevî, 5. Defter, c. IX, s. 326-327

¹⁸ Şerh-i Câmi-i Mesnevî, c. V, s. 599-602

Ferheng-i Mesnevî’de Alâuddevle’nin *Mesnevî*’sinden naklen aşağıdaki açıklamalar yer almaktadır:

“قش و دش (Arapça) (=qaşodaş) şatafat, dedikodu. قش zayıflıktan sonra şişmanlama, دش ise süslenme anlamına gelir¹⁹.”

Şimdiye kadar naklettiklerimizin hepsi aşağı yukarı birbirine benzemektedir. Beriki ötekinin, öteki berikinin görüşünü reddeder görünse de görüldüğü üzere ve Üstat Şehîdî’nin de haklı olarak değindiği gibi, sonunda hepsi bu tabire kendi anlayışına, zevkine göre ve sözün gelişine göre anlam vermiştir. Burada konuları yaklaşık olarak birbirlerinden alıp nakletmiş olan başka şerh ve sözlüklere de değinmek mümkündür.

Şimdi bütün bu yazılanları bir yana bırakalım. Hem Şemseddin Ahmed Eflâkî’nin sözüne dayanarak çoğu gazellerinin zaman bakımından *Mesnevî*’den önce söylenmiş olduğunu düşündüğümüz *Dîvân-ı Kebîr*’deki iki beyti, hem de *Mesnevî*’deki iki beyti göz ardı edelim. Bu makalenin değerli okuyucusunun izniyle Türk dilinin mastar yapısını ve emir kipini kısaca gözden geçirelim:

Türk dilinde mastarın iki göstergesi vardır: mak (ماق - ماخ) ve mek (ماک). Bu iki gösterge, kısa (yumuşak) ve uzun (sert) seslerin uyumu sebebiyle değişmekte olup aslında seslerin uzunluğu ve kısalığı dışında bunların birbirinden farkı yoktur.

Türk dilinde e, ı, i, o, ö, u, ü (ا, ا, ا, ا) kısa, â ve î (آ, آ) (Fars dilinde olmayan ünlüler) uzundur.

İsm-i masdar, Farsçadaki gibi Türkçede de mastar eki bulunmaksızın mastar anlamı taşır. İsm-i masdar yapan birkaç ek vardır:

1- -ş: görüş, öpüş:

Öpüşleri Rahim Bey’e sepersin
Kardaşımın bal dudağın öpersin (Şehriyâr)

2- -ma, -me: Atma, yakma (sürmek anlamında), akma

Mir Abdül’ün aynada kaş yakması
Cövcilerinden kaşının akması (Şehriyâr)

3- -ar, -er: çıkar, akar, düşer:

Dan ulduzi ister çıka, göz yalvari çıkma
O çıkmasa da ulduzumun yokdi çıkari (Şehriyar)

¹⁹ *Ferheng-i Mesnevî*, Seyyid Abdu’r-Rızâ Alevî, Neşriyyât-i Mâ yay. 1375, s. 444

Diğer ism-i masdar eklerine değinmeyeceğiz.

Emir kipi: Türk dilinde ikinci tekil şahıs emir fiili, mastar ya da ism-i masdar eki atılarak elde edilmekte olup ikinci tekil emir fiili aslında fiil köküdür. Aşağıdaki mastarlara bakalım:

Gelmek, gitmek, oturmak, durmak, yemek, içmek, olmak.

Ali Ekber Tâhîrîzâde Sâbir, aşağıdaki beyitte bu yedi mastardan emir yapmıştır:

*İmdi senindür bu dükkân ser-be-ser
Gel, git, otur, dur, ye, iç, ol bahtever*

Bu kısa açıklamadan yola çıkarak, Türk dilindeki “koşmak” ve “düşmek” mastarlarını anlam ve örnekleriyle inceleyelim:

Koşmak (Azerbaycan’da kaçmak ya da kaşmax): Türkiye Türkçesinde İngilizcedeki “to run” ve “to go in haste” karşılığında kullanılır.

Belirttiğimiz gibi bu mastar Azerbaycan dilinde “kaçmak” (=kaşmax) şeklinde ve koşmak, kaçmak, firar etmek, sıyrılmak, uzaklaşmak, yırtmak (argo ve mecaz), uçmak (renk), yok olmak, yüzünü gizlemek (kadının erkekten), yarılmak vs. anlamlarında kullanılır²⁰.

Türkçe deyimlerde bu mastar çok kullanılmıştır:

“Menzilci beygiri gibi koşmak.”

“Peşine koşmak²¹”

Uşağı işe koş, sen de peşine düş.” = “Çocuğa iş buyuran...” = “Çocuğa iş, ardına sen düş²².”

“Armut piş, ağzıma düş.”

“Koşu atı”

“Koşun”: Moğolca, asker dizisi.

“Koşu koparmak”: Hızla koşmak, uçup gitmek.

Azerbaycan halk dilinde “kaç”, koş anlamında kullanılır.

“Kaç, at bastı.” Yani koş da atın altında kalma.

“Kap-kaç”: Alıp koş.

Yıllar önce Tebriz şehrinde bir tür minibüs taşımacılık işine başlamıştı ve yolcuları şehirden ilçe ve kasabalara hızlı bir şekilde taşıyordu. Halk bu minibüsün adını “kaptı-kaçtı” koymuşlardı.

²⁰ *Ferheng-i Âzerbaycân-Fârsî*, s. 795

²¹ *Atasözleri...*, I, s. 191

²² *Atasözleri...*, II, s. 480

“Düşmek” mastarına gelince: Düşmek, İngilizcede “fall”, “to fall”, to be overthrown (government) dawn” karşılığı olup yüksekte aniden inmek, sâkit olmak, yukarıdan inmek, hubût, nüzul etmek, hayvandan düşmek, yere kapaklanmak, çökmek, yağmak (yağmur), ucuzlamak, gücü eksilmek, karşılaşmak, zayıflayıp incelmek vs. anlamlarında kullanılmaktadır²³.

Bu mastarla yapılmış atasözleri ve deyimler de vardır:

“Damdan düşen damdan düşenin halini bilir²⁴.”

“Düşenin dostu olmaz²⁵.”

“Taş düştüğü yerde ağır olur²⁶.”

“Attan düşüp eşeğe binmek.” (Makam ve mevkiye gerilemek)

Ferruhî şöyle der²⁷:

اگر سکندر با شاه همسفر بودی ز اسب تازی زود آمدی فرود به خر

“İskender, şah ile yoldaş olsaydı, hemen Arap atından inip eşeğe binerdi.”

“Elden düşmek”

“İşten düşmek”

“Tura (tuzağa) düşmek”

“Zindana düşmek”

“Yola düşmek”

“Fikre düşmek”

“Düşüp kalmak”

“Attan düşmüşük, addan düşmemişük” (Attan düştükse de nâmımızdan bir şey eksilmedi).

Büyük ihtimalle her türlü tereddüdü giderecek ve her türlü itirazı onaylamaya dönüştürecek bir örnek vereceğim. Örnek, Şemseddin Tebrîzî’ye ait ve “düşmek”, Tebrizlilerin bugünkü telaffuzlarında “tüşmek” biçiminde kullanılmıştır:

“Sultan Mahmud, ordudan ayrı kalmıştı. Çok acıkmıştı. Değirmenciye der ki selâmün aleyküm, yiyebileceğimiz bir şey var mı? [Değirmenci bir şey vermemek için bahaneler ileri sürer.] Mahmud oradan ayrılır. Bir Türk çocuğuna rastlar. Der, yiyebileceğimiz bir şeyin var mı? Çocuk der ki var

²³ Kâmûs-ı Türkî, s. 628

²⁴ Atasözleri..., II, s. 196

²⁵ Durûb-ı Emsâl-i Osmâniyye, s. 168

²⁶ Emsâl ve Hikem der Zebân-i Mahalli-yi Âzerbâyecân, Ali Asgar Muctehidî, s. 156

²⁷ Emsâl u Hikem c. I, s. 100

ama böyle mi isterler? Selam ver, de ki konuk gerek? Mahmud, vallahi doğru söylüyor, diyerek atını geri çekerek tekrar gelip selam verir.

-Selamün aleyküm.

-Aleyküm es-selam.

-Konuk gerek?

-Tüş.”

“Tüş” (تش), *Mesnevî* ve *Dîvân-ı Kebîr*'deki “دُش” ya da “دوش” ile aynıdır.

Tekrarlıyorum, Türk dilinde iki mastar eki vardır: -mek ve -mak. Gelmek, okumak, durmak. Birkaç da ism-i masdar eki vardır: -ş, -ma, -er vs.

Mastar ve ism-i masdar ekleri hafzedilirse emir kipinin ikinci tekil şahsı elde edilir: Gel, oku, dur.

Gördüğümüz gibi “düşmek” inmek anlamındadır.

“Koşmak” ve “düşmek” mastarlarından mastar eklerini atarsak, geriye “koş” (قوش/قُش) ve “düş” (دوش/دُش) kalır.

“Koş”, seğırt anlamında, “düş” ise in ve aşağı gel anlamında kullanılmıştır.

Bu iki kelime birbirinin zıddıdır; tıpkı yap yapma gibi.

خانه مظلوم بگیرد عوان گر نبود کن مکن خسروان

“*Padişahların yap, yapma deyişleri olmasa, mazlumun evini zâlim alır.*”
(Emir Husrev-i Dihlevî)

Yap-yapma, gevşet sıkıla, eğri tut dökme (ihtiyatlı davran), in bin vs.

Şimdi “cebiri ve ihtiyâr” a ve tanımına bakalım:

Cebir, felsefî bir nazariye olup buna göre insanın edimlerinde iradesi yoktur ve bütün işleri Allah önceden mukadder kılmıştır. İhtiyar (irade) ise insanın bir işi yapıp yapmama konusunda özgür sayılmasıdır. Bu anlamı Mevlâna şöyle yorumlar²⁸:

یک مثال ای دل پی فرقی بیار تا بدانی جبر را از اختیار
دست کان لرزان بود از ارتعاش وانکه دستی را بلرزانی ز جاش

²⁸ *Mesnevî*, I, beyit: 1497-1500

هر دو جنبش آفریده حق شناس لیک نتوان کرد این با آن قیاس

زان پشیمانی که لرزاندیش مرتعش را کی پشیمان دیدیش

“A gönül, ayırt etmek için bir örnek getir de cebri ihtiyârdan ayır.

Bir, titreme [illeti] yüzünden titreyen el vardır, bir de senin yerinden oynatıp titrettiğin el.

Her iki hareketi de Allah’ın yaratması olarak bil; ne var ki biri diğeriyle kıyaslanamaz.

Elini titrettiğin için pişman olursun, [ama] titreme [illeti] yüzünden titreyeni ne zaman pişman gördün?”

Cebir ve ihtiyâr konusu, Mevlâna’ya göre ayrıntılı bir konudur. *Mesnevî*’nin beşinci defterinde şöyle buyurur:

لفظ جبرم عشق را بی صبر کرد وانکه عاشق نیست حبس جبر کرد

این معیت با حقست و جبر نیست این تجلی مه است، این ابر نیست

ور بود این جبر، جبر عامه نیست جبر آن اماره خود کامه نیست

جبر را ایشان شناسند ای پسر که خدا بگشادشان در دل بصر

غیب و آینده بریشان گشت فاش ذکر ماضی پیش ایشان گشت لاش

اختیار و جبر ایشان دیگرست قطره ها اندر صدف ها گوهرست

“Cebirden söz edişim aşkı sabırsız kıldı; âşık olmayansa cebri hapsetti.

Bu, Allah ile beraberliktir, cebir değil. Bu, ayın tecellisidir, bulut değil.

Cebir bile olsa bu, halkın cebri değildir. O bencil, çokça emredici [nefsin] cebri değildir.

Ey oğul, cebri, Allah’ın gönüllerinde göz açtığı kişiler bilir anlar.

Gayp ve gelecek onlara apaçıktır. Geçmişini anmak onların katında değersizdir.

Onların ihtiyârı ve cebri başkadır. Damlalar sedeflerin içinde inci olur.” (Mesnevî, I, beyit: 1464-1469)

جبر باشد پر و بال کاملان جبر هم زندان و بند کاهلان

“*Cebir, kâmillerin kolu kanadıdır. Cebir tembellerin bağı ve zindanıdır.*” (Mesnevî, VI, beyit: 1442)

اختیار آمد عبادت را نمک ور نه می گردد به ناخواه فلک

“*Îrâdedir ibadetin tadı tuzu. Yoksa bu felek istemden dönüyor.*” (Mesnevî, III, beyit: 3286)

اختیار آن را نکو باشد که او مالک خود باشد اندر اتقوا

“*Îrâde, “Sakının” emrine uyup kendisine sahip olabilen kişi için iyidir.*” (Mesnevî, V, beyit: 649)

Dîvân-ı Kebîr'de de kendine özgü söyleyişle şöyle buyurmaktadır:

غلبیرم اندر دست او، در دست می گرداندم

غلبیر کردن کار او غلبیر بودن کار من

“*Kalburum onun elinde, çevirir beni elinde. Kalburlamak onun işi, kalbur olmak benim işim.*” (*Dîvân-ı Kebîr*, gazel: 1802, beyit: 18938)

Mevlâna'ya göre, cebir ve ihtiyâr tartışması kıyamete dek sürecektir:

همچنین بحث است تا حشر بشر در میان جبری و اهل قدر

“*Cebrî ile kaderci arasındaki bu tartışma insanlığın yeniden dirilişine dek böyle sürer gider.*” (Mesnevî, V, beyit: 3214)

Kısacası Mevlâna, kelmâî ve felsefî görüşleri bir yana bırakarak, takipçilerine Cebriyye ve Kaderiyye denilen cebir ve ihtiyârı değerlendirir ve “mecebûr” ve “muhtar”ı, “saîd” ve “şakî” gibi birbirinin zıddı kabul eder.

Türkçede “kuş” (قوش), doğangillere mensup olan ve diğer kuşları avlayan küçük bir avcı kuştur. Eskiden, sultanların saraylarında “kuşçu” adı verilen bir kişi “kuş” besleme işiyle görevlendirilirdi. Aynı şekilde doğan besleyip eğitmekle meşgul olan kişiye de “doğancı” denirdi.

“Düş” (دوش) de Türkçede rüya, gerçekliği bulunmayan şey, hayal ve mecaz olarak gönlün istediği şey, arzu ve ümit anlamına gelmektedir. Düşçü, hayal kuran ve hayalperest anlamında kullanılmaktadır.

Zikredilen beyitlerde Mevlâna’nın kastının bu iki kelime olmadığı bellidir ve “doğan, şah ve şahbaz” gibi tutamaklardan yola çıkarak böyle bir anlam icat etmek hiçbir şekilde mümkün değildir.

Şimdi *Dîvân-ı Kebîr*’deki bu iki beytin anlamını, “koş” ve “düş” kelimelerinin anlamlarını göz önünde bulundurarak yazayım:

“Ben çok kere, düş (in, aşağı gel) sesi yüzünden yoldan geri kaldım.

Çok kere de, koş (acele et, haydi) sesiyle çadırımı kaybettim.

Beni bu “koş”tan ve “düş ve in”den ne zaman kurtaracaksın da senin devletinin gölgesinde aya ve harman yerine ulaşacağım?”

Mesnevî’de de aynı anlamdadır:

“Koş demekten, in demekten kurtul, “gevşet”i, “sıkıla”yı ve tereddüdü bıra, çünkü o şah doğan (ârif), sultanın huzuruna yol bulmuştur.

Bu [birbirinin zıddı olan] “yap yapma” (gevşet sıkıla) nedir? Cebir ve ihtiyârdır. Âşığın cezbeyse bu ikisinin ötesindedir.”

Her hâlükârda bu iki kelimenin ya da “قش و دش” ya da bunun ters çevrilmiş hali olan “دش و قش” terkinin arz ettiğimiz anlamın dışında anlamı bulunmadığında kuşku olmasa ve İranlı şârihlerin bu iki kelimeyi tam olarak anlayamamaları şaşırıcı olmasa da Türk şârih ve sözlükçülerinin ülkelerinin sokaklarında bu kelimeler, özellikle de “koş” kelimesi kullanılmasına (meselâ derler ki “Koş, iki çay söyle.”) rağmen bu kelimelerin gerçek ve doğru anlamlarına zihinlerinin yönelmemiş olması şaşırıcıdır.

Bu arada bu yazıyı okuyup irdeleyenlerden beklentim odur ki bu yazıda buldukları yanlış ve sürçmeleri, nasıl gerekli görürlerse öyle düzeltilmek üzere aksettirsinler.

KAYNAKÇA

- Dihhodâ, Ali Ekber, *Emsâl u Hikem*, 4 C, 4. bs. 1357.
- Muctehidî, Ali Asgar, *Emsâl u Hikem der Zebân-i Mahalli-yi Âzerbây-cân*, Kitâbhâne-i Firdevsî, Tebriz (tarihsiz).
- Muhammed Murtazavî ez-Zubeydî, *Tâcu'l-Arûs*, Dâr Mektebe el-Hayâh, Beyrut (tarihsiz).
- Bahru'l-Ulûm, *Tefsîr-i İrfâni-yi Mesnevi-yi Ma'nevî*, Haz. Ferşîd İkbâl, İntişârât-i İrân-yâran ve İkbâl, c. V, 1384.
- Zerrinkûb, Abdul Hüseyin, *Sırr-i Ney*, İntişârât-i İlmî, c. I-II, 1364.
- Kerim Zemânî, *Şerh-i Câmi-i Mesnevi-yi Ma'nevî*, Defter-i Pencom, İntişârât-i İttilâât, 1378.
- Ankaravî, *Şerh-i Mesnevî*, c. V, Matbaa-i Âmire, H.K. 1289.
- Nicholson, Reynold, *Şerh-i Mesnevi-yi Ma'nevî-yi Mevlevî*, tercume ve ta'lîk: Hasan Lâhûtî, Şirket-i İntişârât-i İlmî ve Ferhengî, 1374.
- Velî Muhammed Ekberâbâdî, *Şerh-i Mesnevi-yi Mevlevî*, Nşr. Necib Mâil Herevî, c. V, Katre, 1383.
- Şinâsî, *Durûb-ı Emsâl-i Osmâniyye*, Matbaa-i Tasvîr-i Efkâr, H.K. 1287.
- Behzâdî, Behzâd, *Ferheng-i Âzerbâyçânî-Fârsî (Azerbaycanca-Farsca Sözlük)*, İntişârât-i Dunyâ, 1369.
- Muhammed Pâdişâh (Şâd), *Ferheng-i Ânendrâc*, Haz. Muhammed Debîr Siyâkî, Hayyâm, 1338.
- Alevî, Seyyid Abdu'r-Rızâ, *Ferheng-i Mesnevî*, Neşriyyât-i Mâ, 1375.
- Furûzânfer, Bedûzzamân (derleyen ve düzenleyen), *Ferheng-i Nevâdir-i Lugât ve Ta'bîrât ve Mustalehât-i Dîvân-i Kebîr*, c. VII, Emîr Kebîr, 4. bs., 1374.
- Şemseddin Sâmi, *Kâmûs-i Türkî*, Matbaa-i İkdâm, İstanbul H.K. 1317.
- Dihhodâ, Ali Ekber, *Lugat-nâme-i Dihhodâ*, 2. bs. Dânişgâh-i Tehran, 1377.
- İsti'lâmî, Muhammed, *Mesnevî*, Notlar, c. V, Zuvvâr (tarihsiz).
- Muhammed Rızâ Lahorî, *Mukâşefât-ı Razevî der Şerh-i Mesnevî-yi Ma'nevî*, Mukaddime, Nşr. Rızâ Rûhânî, Surûş, 1381.
- Ahmed Eflâkî, *Menâkibu'l-Ârifîn*, Nşr. Tahsin Yazıcı, 2 C., Ankara 1976-1980.

Gölpınarlı, Abdalbâki, *Mesnevî ve Şerhi*, 2. bs. İstanbul 1985, c. V, s. 355-356.

Gölpınarlı, Abdalbâki, *Nesr ve Şerh-i Mesnevî*, Çev. Tefik H. Subhânî, Vezâret-i İrşâd-i İslâmî, 4. bs., c. 3, Defter-i Pencom, 1384.

Aksoy, Ömer Asım, *Atasözlere ve Deyimler Sözlüğü*, TDK, 3 C., 1984
Can, Şefik, *Mesnevî Şerhi*, c. XV-XVIII, İstanbul 1985.